

## ВИХІДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ на початку ХХ століття

*У статті проаналізовано вихідні чинники становлення та розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні на початку ХХ ст. з метою визначення пріоритетних напрямків розвитку кооперації на сучасному етапі. Виявлено відмінності у формуванні кооперативної системи в Україні та в країнах Західної Європи.*

**Ключові слова:** виробниче кооперування, сільськогосподарська кооперація, кооперативна система.

**Постановка проблеми.** Економічна ситуація, яка склалася нині в сільському господарстві України, є надто складною. Для виходу з кризи аграрного сектору економіки все більшого значення набуває розбудова кооперативного руху. Проте існує багато перешкод на шляху економічного прогресу села: відсутність відповідної державної політики щодо розвитку національного кооперативного руху, нерозуміння селянами переваг сільськогосподарських кооперативів, відсутність професійних кооперативних кадрів тощо. Разом з тим Україна здобула значний історичний досвід у цьому напрямку наприкінці ХІХ – 20-х років ХХ ст., коли кооперативне будівництво отримало найбільшого піднесення. Тому, відроджуючи сільськогосподарську кооперацію, варто взяти до уваги як позитивні, так і негативні складові власного досвіду формування сільськогосподарської кооперації України на початку ХХ ст.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** В основних своїх рисах історичний аспект відродження сільськогосподарської кооперації в Україні розглядається в працях С.Гелея, Л.Горкіної, В.Зіновчука, В.Марочко та інших. Ґрунтовними є дослідження становлення та еволюції кооперації у сільському господарстві країн Західної Європи відомого історика кооперації С.Бородаєвського, а також сучасних дослідників С.Бабенка, Я.Гончарука та інших. Проте відсутній порівняльний аналіз розвитку кооперації в країнах Західної Європи та в Україні.

**Мета дослідження** – проаналізувати вихідні чинники становлення та розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні з метою визначення пріоритетних напрямків розвитку кооперації на сучасному етапі; розкрити вплив на становлення та еволюцію сільськогосподарської кооперації в Україні бурхливого розвитку споживчої та кредитної кооперації в Західній Європі; виявити відмінності у формуванні кооперації в Україні та в країнах Західної Європи.

**Основні результати дослідження.** Вперше кооперативні ідеї розпочали пропагувати відомі соціалісти Ш.Фур'є та Р.Оуєн після Великої французької буржуазної революції 1789–1797 рр. Вони проголосили необхідність нової організації праці трудящих, що ґрунтувалася на кооперативних принципах. В основу їхніх теорій було закладено ідеї виробничого кооперування, а соціалізм розглядався як ідеал, що відповідає природі всіх членів суспільства. Соціалісти-утопісти та їх послідовники (Ф.Бюше, Л.Блан та інші) не тільки пропагували, а й сприяли створенню промислово-землеробських общин нового типу, які розпадалися одна за одною. «Це було закономірним, оскільки в умовах капіталізму общини не могли нести в собі досить життєздатних засад, якщо не включались у систему капіталістичних відносин і не запроваджували відповідних методів господарювання», – стверджує сучасний український економіст Л.Горкіна, досліджуючи кооперативну спадщину соціалістів-утопістів [6, с. 101]. У цьому ж вбачав головну помилку ранніх соціалістів і відомий теоретик кооперації М.Туган-Барановський.

Проте цей, хоч і негативний, практичний досвід виробничого кооперування у Західній Європі дав поштовх для розвитку споживчої та кредитної кооперації у середині ХІХ ст. А в другій половині ХІХ ст. з'явилися найрізноманітніші форми селянської кооперації в галузі закупівлі, збуту, переробки продукції тощо, які й розв'язали проблеми західноєвропейського селянства та привели до успішного розвитку сільськогосподарського виробництва в цілому. Зокрема, кооперування селян розв'язало проблему, яка виникла в зв'язку з тим, що велика земельна власність в Європі поступилася перед дрібним землеволодінням. Адже наприкінці ХІХ ст. дрібним землевласникам у Франції належало понад 53% усієї придатної для обробки землі, в Німеччині на початку ХХ ст. – 87%. При цьому велика кількість селян володіла дрібними ділянками від 1 до 5 га [2, с. 107]. В умовах конкуренції з великими землевласниками селяни почали об'єднуватися у кооперативи. Крім того, еволюція капіталізму та криза сільського господарства в Європі, пов'язана з насиченням ринку дешевим американським хлібом, сприяли розвитку сільськогосподар-

ської кооперації в капіталістично розвинених країнах Західної Європи.

Про неабиякі успіхи сільськогосподарської кооперації свідчать наступні дані. В Німеччині сільськогосподарські кооперативи почали виникати з середини 50-х років XIX ст. з метою закупівлі своїм членам матеріалів, насіння тощо, з 60-х років – спільного користування машинами, з 70-х років – кооперації для спільного збуту продуктів і їх переробки (маслобойні, винарні тощо), з кінця XIX ст. – з метою поширення товариств для спільного користування електрикою, для запровадження в господарстві технічних поліпшень тощо. В 1919 р. в сільському господарстві Німеччини ефективно діяли 13057 кооперативи (2935 закупівельних кооперативів, 3431 молочний, 199 виноробних, 2404 – для спільного користування машинами, 588 кооперативів для спільного розведення худоби, 3500 інших). Після Німеччини сільськогосподарська кооперація поширилась в Італії, Франції, Ірландії, Румунії та інших країнах. В Італії з 1860-х років успішно функціонували сільськогосподарські кооперативи для переробки і збуту як товариства з обмеженою відповідальністю, проте деякі взагалі не реєструвалися. А в 1920 р., за даними С.Бородаєвського, в цій країні налічувалося вже 13000 сільськогосподарських кооперативів [2, с. 243–244]. Сільськогосподарські кооперативи Данії виникли в 1880-х роках. Перший молочний кооператив виник в 1882 р., перша кооперативна свинобойня – в 1888 р., перший ячний кооператив – в 1890 р. У 1910 р. ефективно діяли 1200 кооперативних маслобоєнь (з 170000 членів), 90% масла продукувалося кооперативним шляхом. В 1916 р. кількість свинобоєнь зросла до 40 (з 100000 членів) [2, с. 374–378]. З 1890-х років функціонували сільськогосподарські кооперативи Чехії, серед яких найбільш поширеними були молочні заклади, товариства для спільних закупок і збуту, кооперативні збіжниць та інші. В 1918 р. налічувалося 750 сільськогосподарських кооперативів, а в 1921 р. – 3600 з 400000 членів [2, с. 347].

Незважаючи на успіхи сільськогосподарської кооперації, домінуючого положення в системі кооперації вона не зайняла (табл. 1).

Із таблиці видно, що більшість складала кредитні кооперативи. Друге місце належало безпосередньо сільськогосподарським кооперативам, а вже за ними йшли споживчі кооперативи. Тому безперечним є той факт, що село відіграло визначну роль у розвитку кооперативного руху в цілому. Проте пріоритетними напрямками кооперації на етапі формування в країнах Західної Європи були кооперативи у сфері кредиту та споживання, а вони, в свою чергу, дали поштовх для розвитку сільськогосподарської кооперації.

Таблиця 1. Кількість кооперативів в різних країнах в 1914 р.

Країна	Види кооперативів					Всього
	Споживчі	Кредитні	Ремісничі, кустарні, виробничі	Сільсько- господарські	Інші	
Австрія	1471	12123	1161	3425	911	19091
Угорщина	1664	3544	?	?	877	6085
Англія	1387	285	320	1241	2113	5346
Бельгія	531	732	108	3913	956	6260
Болгарія	49	635	?	?	49	733
Німеччина	2346	19832	1453	10661	1777	36069
Голландія	410	637	145	1066	217	2475
Данія	1364	?	12	4466	1820	7650
Іспанія	931	49	?	?	28	1020
Італія	1764	2122	1017	1677	808	7388
Норвегія	450	?	806	462	1360	3078
Румунія	228	2755	?	682	?	3665
Сербія	100	580	?	195	377	1252
Фінляндія	427	416	?	362	962	2167
Франція	3261	4194	496	12587	?	20538
Швейцарія	563	322	301	3572	3146	7904
Швеція	565	?	20	?	1620	2205
Всього	17511	48246	5839	44309	17021	132903

*Джерело: С. Маслов. Крестьянское хозяйство: Очерки экономики мелкого земледелия. – М., 1920. – С. 334.*

Дещо інша картина почала вимальовуватись в напівнатуральному господарстві Росії та Україні, коли туди перекочували кооперативні ідеї із Західної Європи. Історичні факти свідчать, що важлива роль у поширенні кооперативної ідеї в Україні належала інтелігенції. Перші відомості щодо цього з'явилися у 1868 р. на сторінках газети «Киевский Телеграф» у статті М.Зібера, а в 1869 р. вийшла його монографія «Потребительные общества». Незабаром побачила світ праця М.Балліна «Первая памятная книжка потребительных обществ» (1870). Теорію кредитної кооперації пов'язують з іменами П.Чубинського, В.Доманицького, О.Юркевича. Популяризацією кооперативних ідей через посередництво лекцій, консультування, друкування літератури, практичну роботу була насичена діяльність відомих харківських кооператорів М.Балліна (1829–1904) та В.Козлова (1842–1920), а також Г.Галагана (1819–1888), М.Левицького (1858–1934) та ін. На практиці вони керувалися кооперативним досвідом Західної Європи та власними переконаннями. Визначний український економіст К.Мацієвич підкреслював, що подекуди «...це приводило до кооперативних «винаходів» сумнівного значення, але тим часом і це збагачу-

вало кооперативний досвід, ширило кооперативні ідеї та утворювало ґрунт для ширшого руху» [12, с. 7].

Поява в Україні перших організацій з ознаками справжніх кооперативів стала можливою завдяки реалізації аграрної реформи 1861 р., що ліквідувала підвалини старого економічного устрою, в якому панувало велике землеволодіння, що базувалось переважно на примусовій праці кріпосного селянства і забезпечувало основну масу товарної сільськогосподарської продукції. Разом з тим здебільшого натуральне селянське господарство поступово втягувалося в ринкові відносини. За таких умов з'явилися перші споживчі (Харківське споживче товариство, 1866 р.) та кредитні (Гадяцьке ощадно-позичкове товариство, 1869 р.) товариства. Проте кредитна та споживча кооперація в Україні не мала такого успіху, як в країнах Західної Європи. Кредитні та споживчі кооперативи стали міцним підґрунтям для становлення та розвитку сільськогосподарської кооперації в подальшому.

М.Левицький 17 вересня 1894 р. заснував першу хліборобську артіль у селі Федварі Олександрійського повіту. «Через короткий час (в 1895 році) артілей вже було десять, а в 1896 році їх вже було 85» [14, с. 36]. З Херсонщини цей рух перекинувся на Катеринославщину, Полтавщину, Київщину і т.д. Незважаючи на недовготривалість їхнього існування, хліборобські артілі М.Левицького мали неабиякий вплив на розвиток теорії і практики сільськогосподарської кооперації. Вже на початку ХХ ст. вчені довели нежиттєздатність виробничих форм кооперації, наполягаючи на ефективності кооперування у сфері постачання, збуту, переробки продукції тощо.

Разом з тим започаткована була активна діяльність сільськогосподарських спілок («обществ»), завданнями яких було піднесення культури селянського господарства через розповсюдження удосконалених сільськогосподарських знарядь, сортового насіння, добрив тощо. Крім того, ці спілки займалися збутом сільськогосподарських продуктів. Однією з перших була Харківська сільськогосподарська спілка, яка виникла в 1880 р. А після неї виник цілий ряд інших подібних спілок в інших місцевостях країни [2, с. 330].

Значне збільшення кількості сільськогосподарських спілок спостерігалось з лютого 1898 р., коли був затверджений «нормальний статут для місцевих сільськогосподарських спілок». За цим статутом спілкам надавалось право: вивчати становище сільського господарства та виявляти господарські потреби шляхом спільного обговорення на зібраннях своїх членів, сільськогосподарських бесідах та з'їздах; поширювати теоретичні та практичні знання з сільського господарст-

ва шляхом влаштування публічних читань, друку та розповсюдження сільськогосподарських творів, а також власного періодичного журналу. Спілкам рекомендувалося засновувати сільськогосподарські училища, бібліотеки та музеї; вивчати вітчизняний та зарубіжний сільськогосподарський досвід та на цій основі поліпшувати ефективність ведення господарства. Крім того, надавалося право влаштовувати конкурси сільськогосподарських машин, засновувати дослідні станції, ферми, розсадники; допомагати господарям ефективно налагоджувати роботу сільськогосподарських підприємств за допомогою корисних вказівок та рекомендацій; постачати селянам необхідні в господарстві предмети та допомагати збуту виробленої продукції; відкривати у своїй місцевості окремі відділи [18, с. 223–224]. В.Сапелкін констатував, що в 1870-х роках кількість сільськогосподарських спілок в Російській імперії доходила до 84, а в 1880-х роках – до 93 [15, с. 34]. За даними В.Тотоміанца, в 1902 р. в Росії існувало близько 212 сільськогосподарських спілок, в 1904 р. – 320. А за даними міністерства хліборобства, на 1 січня 1905 року функціонувало вже 843 сільськогосподарські спілки [18, с. 225]. Український вчений К.Мацієвич вважав, що до 1900 р. в Україні існувало 23 сільськогосподарські спілки, а до 1904 р. – 58 [12, с. 10].

Подібні функції виконували сільськогосподарські спілки і в інших країнах. В Німеччині на той час вже функціонували та продуктивно розвивали свою роботу сотні таких спілок. У Франції подібну функцію виконували землеробні синдикати, які проводили закупівельні операції для обслуговування господарських потреб своїх членів [17, с. 89]. В 1884 р. був затверджений закон про сільськогосподарські синдикати, мета яких «студіювати потреби сільського господарства і оборону сільськогосподарських інтересів». Більшість діючих синдикатів об'єдналися в Центральний Союз сільськогосподарських синдикатів, утворений у 1886 р. в Парижі. На 1 січня 1911 р. було зареєстровано 6402 синдикати [2, с. 105]. В Італії з 1865 р. започаткована діяльність сільськогосподарських комітетів. Їх поширенню сприяв закон 1883 р., згідно якого вони мали обмежену відповідальність. В 1913 р. нараховувалося вже близько 1500 сільськогосподарських комітетів. Зростанню сільськогосподарської кооперації в Італії сприяли і Сільські народні будинки, які почали функціонувати у 1903 р. Вони організовували спільні закупки, кооперативний збут виробників, сприяли піднесенню духовного рівня села [2, с. 243–244].

Всі ці дані свідчать про те, що в Російській імперії розвиток кооперативного руху проходив повільніше, ніж в Західній Європі. Основними причинами цього було не тільки відставання в економічно-

му розвитку, а й досить довга бездіяльність і навіть вороже ставлення уряду, місцевої адміністрації, законодавчих органів до цієї проблеми. Дійсно, перший кооперативний закон в Англії прийнятий в 1862 р., у Франції – в 1867 р., в Австрії та у Бельгії – в 1873 р. Кооперативний закон в Російській імперії і, відповідно, в Україні з'явився лише в 1917 р. Дослідження історії кооперативного руху в Україні показує, що кооперативи розпочали свою діяльність майже нелегально, а державна економічна політика явно відставала від нагальних потреб. Тільки у 1895 р. вийшов перший закон про організацію дрібного кредиту, хоча реально вже існувало 290 кооперативів (переважно ощадно-позичкові товариства). Завдяки цьому закону згодом серед кооперативів більше 50% становили ощадно-позичкові каси і кредитні товариства, які й відіграли визначну роль у становленні сільськогосподарських кооперативів.

Однак активний розвиток сільськогосподарської кооперації та рух селянства в бік ринку почався лише після запровадження реформ С.Вітте та П.Столипіна. С.Вітте очолював Міністерство фінансів Російської імперії (1892–1903 рр.), і з перебуванням на цій посаді пов'язані його успіхи та досягнення: саме тоді здійснена головна справа його життя – грошова реформа 1895–1897 рр., що сприяла стабілізації російського карбованця та поставила Росію в фінансовому плані на рівень з іншими великими європейськими державами. Адже більшість країн у ХІХ ст. вже перейшли до золотовалютної системи у зв'язку з величезним зростанням товарообігу та розвитком кредиту. Офіційно золотий монометалізм був проголошений в 1816 р. в Англії, в 1870-х роках – у Німеччині, скандинавських країнах, в країнах латинського монетного союзу (Франція, Італія, Бельгія, Швейцарія), в Греції, США, а в 1890-х роках – в Японії й Аргентині. Грошова реформа в Росії готувалась достатньо довго (близько 15–17 років). Значний вклад в її підготовку внесли і три попередніх міністри фінансів – М.Рейтерн, М.Бунге та І.Вишнеградський. Ця реформа відіграла визначну роль в економічному зростанні Російської імперії, прискорила розвиток національних продуктивних сил на базі ринкових відносин.

Головними здобутками реформи П.Столипіна стало те, що вона скасувала залежність селян від поміщиків, а також їх взаємну залежність в общині. Відповідності до указу П.Столипіна про селянське землекористування (6 листопада 1906 р.), пізніше прийнятого як закон, була припинена практика постійного перерозподілу общинної землі серед селян. Селянська сім'я отримувала документ на приватну власність на земельну ділянку, яку вона обробляла. Для України характерною формою приватного землекористування стали тоді хутори

та відруби, кількість яких невпинно зростала. До 1917 р. по 9 губерніях України площа хуторів та відрубів становила 3588637 десятин (близько 17% земель селянського господарства) [9, с. 51]. Так, общинна форма власності поступово замінювалася на приватну власність. Цьому сприяли і закон про селянське землеволодіння та землекористування від 14 липня 1910 р. та закон про землеустрій від 29 травня 1911 р. Заходи, спрямовані на реформування сільської общини, сприяли виходу з общини значної кількості селянських господарств: за 1906–1915 рр. – 2478 тис. (26% від їх загальної кількості) з 16919 тис. десятинами землі, або 15% площі селянського общинного землеволодіння [20, с. 479].

Столипінська земельна реформа стала одним з найефективніших в історії України стимулів зростання продуктивності сільського господарства. Вона не тільки істотно послабила феодальні пережитки, сприяла поглибленню ринкових відносин, а й стимулювала об'єднання сільських товаровиробників у кооперативи. Втягнуте в русло товарного виробництва, селянство добровільно вливалось до кооперативного руху, визнаного офіційними колами корисним для розвитку й інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та підтриманого владою. Український економіст К.Мацієвич відзначав, що саме під час проведення земельної реформи П.Столипіна кооперація була офіційно визнана як бажаний засіб збільшення хліборобської продукції: «Відповідно до нового урядового курсу щодо сільськогосподарської кооперації проведені були нові закони та розпорядження, які полегшували формальності організації кооперації та давали можливість громадським установам до ширшої праці в цій сфері. Такими законами, що мали найбільше значення для сільськогосподарської кооперації стали – закон 1904 року про земські каси та союзи кооперативів; розпорядження 1908 року про сільськогосподарські товариства; закон 1910 року про дрібний кредит» [12, с. 7–8]. Якщо до початку ХХ ст. із десяти заяв про заснування товариства затверджувалися тільки дві, то після столипінської реформи влада задовольняла більшість заяв [18, с. 218].

Разом з тим відбувся новий етап розвитку селянської кредитної кооперації. І це й не дивно, адже нові потреби сільськогосподарських товаровиробників вимагали суттєвого стартового й оборотного капіталу. Найпростіший шлях до нього та найвигідніші умови здатна була забезпечити лише кооперація. Створення кредитних кооперативів давало можливість ширшому загалові селян дістати дешевий довготерміновий кредит для закупівлі землі, її оренди, придбання сільськогосподарського реманенту, худоби тощо. Якщо раніше засновувалось



щороку 3–5 товариств, то після 1905 р. їх щорічний приріст складав від 200 до 400 товариств; а до кінця 1913 року налічувалось 2181 кредитне та 911 ощадно-позичкових товариств. На 1 січня 1914 р. кооперативними кредитними установами України було зібрано до 50 млн крб., використаних на кредитування сільського господарства. Причому організаторами кредитних кооперативів та користувачами кредитних засобів стали переважно селяни, агрономи, вчителі. Із числа 308 запитань до Харківського Кооперативного Комітету в 1909–1911 рр. було від селян – 102, учителів – 27, агрономів – 39, співробітників земств – 62, кооператорів – 52 та інших – 26 [3, с. 26–27].

Позитивно вплинуло на розвиток сільськогосподарської кооперації й те, що під час проведення реформи П.Столипіна селянам надавалась широкомасштабна агроекономічна допомога та створювалась мережа кооперативних навчальних центрів. Спеціально створеною агрономічною службою для селян були організовані навчальні курси зі скотарства та молочарства, демонструвалися і впроваджувалися прогресивні форми сільськогосподарського виробництва. З 1905 р. прокидається інтерес до кооперації і з боку земств, які влаштовували різні виставки, курси лекцій, поширювали спеціальну літературу, організовували земські сільськогосподарські склади. Тісний зв'язок сільськогосподарських спілок та земств давав можливість спілкам розширювати коло своїх функцій (на противагу вузько спеціалізованим закордонним сільськогосподарським спілкам).

Загалом з 1905 по 1909 р. в Україні було створено 212 сільськогосподарських спілок [12, с. 10]. Загальна кількість сільськогосподарських кооперативів в Україні на 1 січня 1913 р. становила 950 з числом членів понад 100000, а кредитних кооперативів – 2025 з числом членів близько 1300000 [7, с. 36]. Проте К.Мацієвич підкреслював, що понад 70% всіх кредитних кооперативів України виконували функції справжньої сільськогосподарської кооперації. По всій Україні до Першої Світової війни нараховувалось 1822 сільськогосподарські товариства та спілки, з них – 178 спеціалізованих [16, с. 57].

З кінця ХІХ ст. в Україні з'явилися і сільськогосподарські товариства (хоча і в незначній кількості). Так, до 1900 р. функціонувало лише 2 сільськогосподарські товариства, до 1909 р. – 5, до 1914 р. – 81 сільськогосподарське товариство [12, с. 10]. А за даними 1915 р. в Україні працювало 150 сільськогосподарських товариств, з них 32 – на Поділлі та 30 – на Київщині [2, с. 330]. Причина слабого розвитку сільськогосподарських товариств в Україні полягала в тому, що їхні функції щодо закупок і збуту виконували переважно кредитні кооперативи. Разом з тим у роботі сільськогосподарських товариств

спостерігались ознаки спеціалізації. Засновувались птахівничі, скотарські, молочарські товариства.

Активно розвивалися орендні кооперативні товариства. Об'єднавшись в орендне кооперативне товариство, дрібні господарі ставали одразу потужною і кредитоспроможною силою: вони могли брати землю великою площею на тривалий період та ще й отримували цю землю на пільгових умовах. Землевласникові також зручніше було мати справу з солідною організацією. Життєздатність цієї кооперативної форми доводив і досвід інших країн. Так, в Румунії ефективно функціонувало декілька сотень різних орендних товариств з десятками тисяч членів, що орендували майже половину всієї землі, що орендувалася всіма румунськими селянами. Про це свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2. Орендні кооперативні товариства Румунії

Рік	Кількість орендних кооперативних товариств	Кількість членів	Орендна площа, га
1909	273	36371	190721
1910	347	45583	248340
1911	378	62009	283381
1912	487	65170	369922

*Джерело: С. Маслов. Крестьянское хозяйство: Очерки экономики мелкого земледелия. – М., 1920. – С. 373.*

Ще далі у своєму розвитку пішли орендні кооперативні товариства Італії. Вони ставили завдання організації правильного господарства на площах, які орендували. Із цією метою за допомогою наглядового комітету влаштовувався взаємний контроль за веденням господарства своїх членів [17, с. 97]. В Україні найбільш поширеними були кооперативні товариства з коневодства. Адже в умовах обмеженості земельної площі у дрібних селянських господарствах були потрібні орендовані пасовища для коней. Так, саме в умовах оренди пасовищ ефективно функціонувало кооперативне товариство коневодів у Валківському повіті Харківської губернії [17, с. 102].

Безсумнівно, інтелігенція продовжувала сприяти розповсюдженню кооперативної ідеї в Україні. Особливо активною була діяльність відомих українських кооператорів Й.Юркевича, Я.Волошиновського, Д.Марковича, М.Стасюка, К.Мацієвича, О.Степаненка, Х.Барановського та багатьох інших. Вони приватно проводили підготовку кооперативних працівників, писали брошури для народу про кооперацію. В.Доманицький (1877–1910 рр.) протягом 1900–1910 рр.

також працював на благо кооперації і як організатор кооперативів, і як пропагандист ідеї кооперації. Слава про нього швидко поширювалася, авторитет зростав. «Із чужих сіл ... ішли та й ішли люди за порадою до Василя Миколаєвича, аж коло кооперативної хати робився з приїжджених базар», – згадували сучасники [14, с. 44]. Його книги «Товариські крамниці» (1904), «Сільська кооперація» (1906) та «Як хазяйнують селяни в чужих краях» (1908) і до цього часу зберігають свою актуальність. Практично вони стали підручниками для кооператорів з відповідними формами рахівничих книжок, з конкретними практичними порадами роботи кооперативу. Історик української кооперації М.Литвицький, досліджуючи діяльність В.Доманицького як кооператора, підкреслював: «Захопившись на початку своєї діяльності цією [споживчою] галуззю кооперативної роботи, віддавши належне кредитній кооперації, Василь Миколаєвич прийшов зрештою до глибокого переконання про необхідність поставити в голову кута кооперативної роботи на Україні кооперацію сільськогосподарську» [10, с. 31]. І це й не дивно, адже досвід показав, що сільське господарство України найбільш придатне для кооперування, в сільськогосподарській кооперації селянське господарство знайшло найбільш життєздатну і вдалу форму захисту своїх інтересів.

**Висновки.** Неабиякий вплив на становлення та еволюцію сільськогосподарської кооперації в Україні мав бурхливий розвиток споживчої та кредитної кооперації в Західній Європі. Українська сільськогосподарська кооперація, як і західноєвропейська, сформувалася на базі розвитку сільської кредитної і споживчої кооперації. Проте саме сільськогосподарська кооперація в Україні з часом посіла домінуючу позицію в загальній системі кооперації у той час, як в країнах Західної Європи визначна роль належала кредитній кооперації. Крім того, розвиток кооперативного руху в Російській імперії порівняно з країнами Західної Європи проходив значно повільніше. Це пояснюється не тільки слабким економічним розвитком, а й досить довгою бездіяльністю і негативним ставленням держави до кооперативів, які розпочали свою діяльність майже нелегально.

Інституційними передумовами виникнення сільськогосподарської кооперації в Україні були ринкові реформи, розвиток фінансово-кредитної системи, удосконалення кооперативного законодавства, поширення агрокультурної та просвітницької роботи на селі тощо. Сільськогосподарська кооперація в Україні започаткована активною діяльністю багатофункціональних сільськогосподарських спілок. Подібні кооперативні організації існували і в країнах Західної Європи, проте вони відрізнялися більш вузькою спеціалізацією. Найбільш

досконалою формою сільськогосподарських кооперативів в Україні стали універсальні та спеціалізовані кооперативи, які набули поширення завдяки впровадженню заходів столипінської аграрної реформи. В результаті сільськогосподарська кооперація набула розгалуженої структури, втягнула селян в товарні відносини, мала досвідчених фахівців і навіть налагодила міжнародні контакти. Все це дає підстави стверджувати, що сільськогосподарська кооперація є господарською організацією, здатною забезпечити конкурентну спроможність селянського (фермерського) господарства в період становлення ринкових капіталістичних відносин.

Цей позитивний досвід ринкового реформування економіки є актуальним для України. В сучасних трансформаційних умовах реформування аграрного сектору економіки особливого значення набуває досвід державного сприяння різноманітним формам власності на селі, державної підтримки селянина-господаря та розвитку селянської кооперації різних видів – споживчої, кредитної та сільськогосподарської. На особливу увагу заслуговує досвід створення системи кооперативного кредиту, в тому числі банків.

*В статье проанализированы исходные факторы становления и эволюции сельскохозяйственной кооперации в Украине в начале XX в. с целью определения приоритетных направлений развития кооперации на современном этапе. Выявлено отличие в формировании кооперативной системы в Украине и в странах Западной Европы.*

**Ключевые слова:** *производственное кооперирование, сельскохозяйственная кооперация, кооперативная система.*

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 91 с.
2. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага: Укр. громад. видав. фонд, 1925. – 344 с.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Тов-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.
5. Геєць В.М., Горкіна Л.П. Українська кооперація: історичний досвід в аспекті сучасного її відродження. – Київ, 2006. – 25 с.
6. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.
7. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків, 1927. – 97 с.
8. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 224 с.

9. *Качинский В.* Очерки аграрной революции на Украине. – Вып. I: Уравни- тельный раздел земли. – Харьков: Держвидав України, 1922. – 107 с.
10. *Литвицький М.* Діяльність Василя Доманицького як кооператора // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – 1925. – 32 с.
11. *Маслов С.* Крестьянское хозяйство: Очерки экономики мелкого земледелия. – Москва, 1920. – 400 с.
12. *Мацієвич К.* З минулого сільськогосподарської кооперації // Укр. сільсько- госп. кооперація (3 нагоди 10-ї річниці заснування «Централу»). – Зб. 1-й. – Подєбради, 1926. – С. 1–16.
13. *Пантелеймоненко А.О.* До питання про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія на- родного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 26–27 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 124–132.
14. *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. – К.: Робітн. кни- гарня, 1919. – 80 с.
15. *Сапелкин В.* Потребительские и сельскохозяйственные общества Россий- ской империи. – С.-Петербург, 1907. – 524 с.
16. *Сільськогосподарський* календар-порадник на 1922 рік. – К.: Держвидав, 1922. – 105 с.
17. *Справочная книга для сельских товариществ* / Под ред. А.Н.Анциферова, И.В.Емельянова и М.Н.Моболаева. – Харьков: Агрономия, 1919. – 200 с.
18. *Тотоміанц В.О.* Сельскохозяйственная кооперация: Очерки с приложением уставов. – С.-Петербург: Изд. М.И.Семенова, 1908. – 368 с.
19. *Целларіус В.* Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 80 с.
20. *Економічна* енциклопедія. У трьох томах. – Том 3 / Редколегія: С.В.Моче- рний (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. центр «Академія», 2002. – С. 479.

Одержано 25.11.2008.